

De vorming van een opvoedingstraditie: arbeiderskinderen rond 1900

Ali de Regt

Inleiding

Over het feit dat arbeiderskinderen anders worden opgevoed dan kinderen uit middenklasse-milieus bestaat weinig verschil van mening (1). Onderzoek bracht belangrijke verschillen in de socialisatie van kinderen uit beide sociale groeperingen aan het licht. De verklaring van de specifieke manieren waarop arbeidersouders en middenklasse-ouders hun kinderen opvoeden, blijkt echter niet eenvoudig. De meeste onderzoekers suggereren wel een verband tussen de economische positie van de ouders en hun manier van opvoeden, maar hoe die relatie precies ligt, wordt meestal niet zo duidelijk.

Het is opmerkelijk dat in het zoeken naar verklaringen nauwelijks aandacht is geschonken aan historische ontwikkelingen. Toch lijkt de veronderstelling dat huidige opvoedingskenmerken mede te begrijpen zijn vanuit de doorwerking van vroegere levensomstandigheden niet ver gezocht. Het is aannemelijk dat opvoedingspraktijken deel uitmaken van een opvoedingstraditie die - met wijzigingen - van generatie op generatie wordt overgedragen.

In dit artikel wil ik dit idee verder uitwerken aan de hand van gegevens over de omgang tussen ouders en kinderen in de arbeidersklasse in Nederland rond de eeuwwisseling. Door na te gaan hoe arbeiderskinderen in die periode werden opgevoed, en door de opvoedingsstijl te relateren aan de toenmalige levenssituatie van de arbeiders, wil ik proberen aannemelijk te maken dat de in recent onderzoek aangetroffen socialisatiekenmerken een voortzetting zijn van al in een eerdere fase van

ontwikkeling ontstane patronen en mede van daaruit zijn te verklaren. De vraag die dan rijst is hoe deze traditie zelf is ontstaan. Natuurlijk kan er geen absoluut beginpunt van zo'n traditie worden gevonden. Wel kunnen we teruggaan tot een periode die in de vorming ervan van grote betekenis is geweest. In de volgende paragrafen zal ik een beschrijving geven van een belangrijke fase in de ontwikkeling van het opvoedingspatroon dat als kenmerkend beschouwd kan worden voor de arbeidersklasse in Nederland. Ik behandel daartoe de periode 1880-1914, de tijd van de opkomst van de moderne industriële arbeidersklasse. Zoals ik in een eerder artikel heb beschreven, kwam in deze periode ook het moderne arbeidersgezin in Nederland tot ontwikkeling (2). Voor de vorming van een opvoedingstraditie in de arbeidersklasse die tot in de huidige tijd doorwerkt, lijkt deze periode daarom van uitermate veel belang.

Verzorging van jonge kinderen

Rond de eeuwwisseling leefden grote groepen arbeiders in Nederland nog op de grens van het bestaansminimum. Voor de meeste gezinnen was het loon van de man de voornaamste bron van inkomsten, al zorgden nog veel vrouwen door huisarbeid of werk buitenshuis voor een tijdelijke of permanente aanvulling. Of ze nu meeverdienden of niet, vrouwen waren altijd verantwoordelijk voor de dagelijkse verzorging van het gezin. Zij moesten zien rond te komen van het loon dat binnenkwam; een zo zuinig mogelijk gevoerd huishouden was daartoe onontbeerlijk.

De doelgerichte zorg van moeders voor hun kinderen had voornamelijk betrekking op hun lichamelijk welzijn. Zij zagen erop toe dat de gezinsleden enigszins redelijk gevoed waren, er schoon en netjes bijliepen en een opgeruimd huis aantroffen. Daaraan besteedden ze al hun tijd en energie. Dat deze zorg vaak niet toereikend was, bleek wel uit het voortbestaan van een hoog kindersterftepercentage; in 1899 stierf ruim 15% van de kinderen beneden het jaar: van elke 100 sterfgevallen waren 28 kinderen beneden het jaar en nog eens 11 beneden de vijf jaar (3). Het hoge kindersterftecijfer was in belangrijke mate een armoedeverschijnsel:

het was onder kinderen van de laagste welstandsklassen aanzienlijk groter dan onder kinderen uit hogere welstandsgroeperingen (4). Een belangrijke factor hierin was de voeding. Het geven van kunstmatige voeding in plaats van borstvoeding betekende een sterk verhoogde kans op sterfte van zuigelingen. De kunstmatige voeding die moeders hun kinderen gaven, was meestal een soort pap van water en meel, vaak onhygiënisch klaargemaakt en volslagen ongeschikt voor babies. Dodelijke maag- en darmstoornissen waren niet zelden het gevolg. Moeders waren door zwakte en ondervoeding vaak niet in staat hun kinderen zelf te zogen; voor buitenshuis werkende vrouwen was dit meestal ook onmogelijk. Sommige fabrieksarbeidsters probeerden hun kinderen toch zelf te voeden en lieten in de schafttijden hun zuigelingen aan de fabriek brengen, anderen wisselden borstvoeding en papvoeding af. In een in 1911 gehouden onderzoek onder fabrieksarbeidsters bleek een aanzienlijk verschil in sterftepercentage tussen kinderen die natuurlijke en kinderen die kunstmatige voeding kregen (19% tegen 37%) (5). Moeders uit de hogere klassen zoogden hun kinderen waarschijnlijk minder vaak dan vrouwen uit de arbeidersklasse, maar zij konden zich de dure en voor babies gezondere koemelk veroorloven, en zij letten bovendien meer op hygiëne.

Slechte woonomstandigheden, gebrek aan hygiëne en frisse lucht, en onkunde over goede kinderverzorging droegen verder bij tot de hoge kindersterfte. De zorg voor de kinderen stond echter niet altijd op de eerste plaats. Terwille van de nachtrust van de vader, en ook wel om de moeder niet in haar werk te belemmeren, werden kinderen vaak zoet gehouden met allerlei schadelijke middeltjes: een dotje gedrenkt in brandewijn, een niet al te zindelijke speen of een lepeltje laudanum (een opiumhoudend slaapmiddeltje).

De verzorging van jonge kinderen leverde voor buitenshuis werkende vrouwen extra problemen op (6). In de echte fabriekscentra met veel vrouwenarbeid waren geen crèches. In een aantal grote steden, waaronder Amsterdam waren die er wel; onder andere werksters en markt- en koopvrouwen brachten hier hun kinderen. Fabrieksarbeidsters maakten er wei-

nig gebruik van. Zij gaven daarvoor als reden dat de crèches pas om 7 uur open gingen en de kinderen er behoorlijk gewassen, gevoed en gekleed gebracht moesten worden - voor velen een te zware opgave. Zulke eisen werden niet gesteld door vrouwen die van het "bewaren" van kinderen hun beroep maakten. Veel van deze kinderbewaarplaatsen en bewaar-schooltjes waren opgericht door filantropische instellingen: arbeidersvrouwen werden in staat gesteld te gaan werken en tegelijkertijd werden arm-lastige vrouwen aan een baantje geholpen. De verzorging van de kinderen was hier doorgaans heel slecht: veel kinderen zaten opgepakt in kleine, donkere kamertjes en kregen onvoldoende en slecht te eten; de kinderen deden de hele dag niets, zij werden alleen rustig gehouden; en mishandeling was geen uitzondering (7). De meest voorkomende manier van kinderverzorging bij afwezigheid van de moeder was overigens de uitbesteding overdag bij familie of bureu. Grootouders namen deze taak vaak op zich; soms bleven kinderen hier zelfs dag en nacht. In andere gevallen werden de kinderen thuis verzorgd door inwonende familieleden - vaak een grootouder - of door familieleden of bureu die zo nu en dan eens kwamen kijken. De toezichthouders werden doorgaans betaald, vooral als ze de kinderen ook te eten moesten geven. Maar het kwam ook nogal eens voor dat kinderen onbewaakt thuis bleven, of dat een ouder broertje of zusje de rol van oppas vervulde en hiervoor de school verzuimde.

De zorg die ouders aan hun jonge kinderen besteedden, was vaak tevergeefs: zeer veel kinderen stierven op jonge leeftijd. Tijdgenoten waren geschokt door de ongevoeligheid waarmee arbeiders op de dood van hun kinderen reageerden. Burgers werden door opmerkingen als "het kerkhof is ons gunstig geweest" tot de overtuiging gebracht dat zij niet van hun kinderen hielden. Zo hadden in de vijftiger jaren van de vorige eeuw artsen een rapport uitgebracht over "den begunstigenden invloed der begrafenisfondsen op de kindersterfte", waarin de beschuldiging werd geuit dat arbeidersouders hun kinderen opzettelijk verwaarloosden om bij hun overlijden een uitkering van het begrafenisfonds te ontvangen. Aan het eind van de 19e eeuw deed deze mening nog steeds opgeld. In een onderdeel

van de Enquête van 1890 (de zgn. Fondsenenquête) kwam dit probleem uitvoerig aan de orde (8). De Enquêtecommissie kwam in haar eindverslag tot conclusies die tegen de gangbare opvatting ingingen. Zij achtte de beschuldigingen niet bewezen en meende dat "zelfs het nalaten der behoorlijke zorg voor kinderen wier overlijden een uitkering 'doet genieten', als een zeer zeldzame uitzondering moet worden beschouwd" (9). Slechte verzorging van kinderen werd volgens de commissie veroorzaakt door armoede, onkunde en onverschilligheid, niet door "speculeren op de centen van de bus" (10).

Het verzekeren van kinderen was meestal de enige manier om een "nette" begrafenis mogelijk te maken. Het uitgekeerde bedrag dekte niet veel meer dan de kosten van de begrafenis en wat bijkomende uitgaven. Kinderen die niet verzekerd waren, konden een begrafenis van de armen krijgen - een schande die ouders waar mogelijk trachtten te vermijden. "Ik heb twee kinderen verloren in de tijd van anderhalve dag, die op een lelijke, laat ik maar zeggen schaamteloze wijze vanwege de gemeente zijn weggebracht", vertelde een niet verzekerde vader tegen de Enquêtecommissie (11).

Het verdriet om het verlies van een kind komt in verschillende onderzoekingen onder arbeiders naar voren. Iemand met klachten over de arts zegt: "en ik heb door mijne bedroefdheid er verder geen werk van gemaakt" (12). Een moeder zegt over de dood van haar zoontje "daar veel van geweten te hebben" (13); een vader van een verlamd kind dat gestorven is, zegt, zijn tranen bedwingend, "dat 't zulk een lief jong was" (14). In de Fondsenenquête kunnen we uitspraken van artsen lezen die meenden dat ouders bij ziekte van hun kinderen op tijd de hulp van de dokter inriepen. Wanneer dit niet gebeurde, was het uit onwetendheid of uit gebrek aan geld.

Wel ging verdriet om de dood van een kind waarschijnlijk nogal eens samen met een gevoel van opluchting, de gedachte aan "een eter minder" en dus een vermindering van zorgen. "In de mindere standen is de droefheid in het eerst zeer groot, doch na korte tijd is dit anders", meende een arts in 1890 (15). En in ieder geval was het verlies van

een of meer kinderen zo normaal, dat het gelaten werd ondergaan, als een lot waarin men alleen maar kon berusten.

Rond 1900 bestond bij arbeidersouders nog grote onzekerheid over de levenskansen van hun jonge kinderen. Dit droeg ertoe bij dat ouders zich emotioneel minder hechtten aan hun kleine kinderen dan in de burgerij in de loop van de 18e en 19e eeuw normaal was geworden. Arbeidersouders aanvaardden de dood van hun kinderen vaak als een onvermijdelijkheid, hetgeen door de burgerij als onbegrijpelijke ongevoeligheid werd gezien (16).

Niet alleen een goede verzorging van jonge kinderen ging de krachten van het gezin vaak te boven. Ook schoolgaande kinderen moesten gevoed en gekleed worden, en ook dat lukte niet altijd in voldoende mate. Liefdadigheidsverenigingen trokken zich de ergste noodgevallen aan, maar de ondervoeding van een groot aantal arbeiderskinderen was daarmee niet verholpen. Socialistisch gezinde onderwijzers waren de eersten die ervoor pleitten, dat de zorg voor kindervoeding en kinderkleding niet langer voorwerp van particuliere liefdadigheid zou zijn, maar deel van de overheidszorg zou uitmaken. Bij de behandeling van de leerplichtwet in de Tweede Kamer werden van socialistische zijde pogingen gedaan de verstrekking van voeding en kleding aan leerplichtige kinderen als een taak van de gemeenten vast te leggen, met als argument dat een goede lichamelijke verzorging voorwaarde is voor het met succes kunnen volgen van onderwijs. Hoewel deze pogingen mislukten, nam het aantal gemeenten dat iets deed aan de verstrekking van kindervoeding en -kleding toe: van 3 in 1901 tot 48 in 1911. Een onderzoek onder onderwijzers in 1913 wees uit dat zij de effecten van schoolvoeding als gunstig beoordeelden - de kinderen werden levenslustiger en meer belangstellend. Uit dit onderzoek bleek ook dat kinderen geen gebruik meer maakten van schoolvoeding zodra de ouders het financieel iets beter kregen. Dit was ook geen wonder. Want hoewel de opvoedkundige waarde van schoolvoeding - een gezellige tafel, goede manieren, hygiëne - in theorie benadrukt werd, bleek in de praktijk dat kinderen vaak ver moesten lopen,

lang moesten wachten en bij toerbeurt moesten eten in grote ongezellige ruimten in een rumoerige sfeer. In Rotterdam en Utrecht bijvoorbeeld stonden vaak honderden kinderen in weer en wind op hun beurt te wachten onder toezicht van een politieagent (17).

In 1913 werd in 62 gemeenten kleding aan schoolkinderen verstrekt: in 31 gemeenten alleen klompen, in de andere ook kousen en onder- en bovenkleding. De aanvragen, via de onderwijzers, gingen de beperkte toewijzing vele malen te boven. Pleidooien om ook schoenen te geven - het dragen van klompen stempelde kinderen als armoedig - vonden geen gehoor. "Het is een weinig verheffend feit, dat vele ouders hun kinderen nog liever met waardelose schoenen dan met klompen laten lopen, zelfs bij regen en sneeuw", meende de voorzitter van de Amsterdamse Commissie voor Kindervoeding, maar desondanks vonden ook klompen gretig aftrek (18). Het verschaffen van kindervoeding en -kleding werd door sommige socialisten gezien als een noodzakelijke stap in de richting van "vergemeenschappelijking" van gezinstaken: "Waar de maatschappij moet erkennen dat zij de ontbinding van het gezin niet kan tegengaan, is ze aan haar eigen zelfbehoud verplicht een deel van de lichamelijke verzorging van het kind ter hand te nemen, zoals zij dit met de intellectuele reeds lang heeft gedaan" (19).

Voor de ouders was de aanvaarding van die hulp echter een noodsprong, die zij slechts in het uiterste geval maakten. Dit kan ten dele gelegen hebben aan de zuinige en bekrompen manier waarop voeding en kleding gegeven werden. Maar belangrijker was waarschijnlijk de diepgewortelde opvatting dat het de taak en verantwoordelijkheid van ouders is om voor hun kinderen te zorgen.

Niet-materiële verzorging (20)

Uit het bovenstaande blijkt hoezeer het grootbrengen van kinderen een "materieel" probleem was, dat van ouders, en vooral van moeders, grote inspanning vergde.

Systematische aandacht voor de psychische ontwikkeling van het kind, voor zijn niet-materiële be-

hoeften en wensen, ontbrak bijna volledig. Dit was te verklaren uit gebrek aan tijd en energie voor andere dan lichamelijke verzorging. Maar ouders dachten ook niet in termen van psychische behoeften en persoonlijkheidsvorming. Zij waren met ideeën hierover nauwelijks in aanraking gekomen. De 18e en 19e eeuwse pedagogische literatuur was uitsluitend bestemd geweest voor de burgerij en stond wel heel ver af van de werkelijkheid waarmee ouders uit de arbeidersklasse te maken hadden.

Aan het eind van de 19e eeuw ontstond er echter belangstelling voor de opvoeding van arbeiderskinderen, zowel in burgerlijke kringen als van de kant van de arbeidersbeweging. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen organiseerde bijeenkomsten over gezinsopvoeding, waar onder andere de pedagoog Gunning een later in druk verschenen "lezing voor personen uit den ontwikkelden arbeidersstand" hield. Hierin betoogde hij dat arbeidersouders vaak ruw en onbeheerst in de omgang met hun kinderen waren: verbieden ging meestal gepaard met schelden en "handtastelijkheden". Hij spoorde ouders aan tot liefde, zelfbeheersing en beschaafdheid in het gedrag jegens hun kinderen (21).

Ook socialisten hadden de indruk dat er iets moest veranderen in de manier waarop arbeiders hun kinderen opvoedden. Zij waren optimistisch over de mogelijkheden hiervan: "Het rijke, nieuwe leven dat nu opbloeit in het gezin der vooruitstrevende arbeiders, roept ook de lust naar hooger beschaving wakker. Daarmee zal steeds meer gepaard gaan belangstelling in de opvoeding der kinderen" (22). Om de instelling van ouders te veranderen en kennis over opvoedingsmethoden te verspreiden, gaf de SDAP brochures uit "voor de moeders van arbeiderskinderen" met "wenken voor een proletarische opvoeding in huis". Daarin werden de ouders aangeraden met hun kinderen te spelen en te zingen, de kinderen voor te lezen en goede nacht te wensen, kortom aandacht van niet-materiële aard aan het kind te geven. Slaan als disciplinerings-techniek werd sterk ontraden - dit ontnam het kind zijn gevoel van eigenwaarde. Een belangrijke rol in de opvoeding werd aan vaders toegekend; zij moesten niet alleen als ordehandhavers optreden (23).

In feite kwamen deze aanbevelingen sterk overeen met die van Gunning c.s.: ouders moesten zich trainen in zelfbeheersing en aandacht schenken aan de psychische ontwikkeling van hun kinderen.

Speelgoed ontbrak in veel arbeidersgezinnen. Uit de beschikbare arbeidersbudgets blijkt dat ouders zelden speelgoed voor hun kinderen kochten. Soms deelden liefdadigheidsverenigingen, kinderbewaarpplaatsen en bewaarscholen met Sinterklaas of Kerst naast kleding wat speelgoed uit. Louis de Visser vertelt in zijn memoires: "Ik herinner me niet in die tijd ooit een stuk speelgoed te hebben bezeten" (24). Vergelijk daarmee de herinneringen van Theo Thijssen, opgegroeid in het milieu van de kleine burgerij: "Natuurlijk zijn die cadeautjes er geweest: de poppen waarmee de zusjes speelden, hun serviesjes, mijn stel kleurpotloden, mijn atlas, mijn postzegelalbum..." (25).

Schoolkinderen uit de hoogste klassen konden thuis boeken lezen uit de schoolbibliotheek, maar voor jongere kinderen en voor hen die de school al verlaten hadden, waren geen boeken beschikbaar: openbare bibliotheken hadden geen kinder- en jeugdliteratuur. Mathilde Wibaut probeerde arbeidersmoeders aan te sporen uitbreiding van bibliotheken met kinderboeken te eisen. Arbeiderskinderen vonden volgens haar in het lezen van boeken vaak hun enige afleiding en genot, maar ook - buiten de school - hun enige beschaving en ontwikkeling (26).

Vroege volwassenheid

In adellijke en burgerlijke milieus was de afstand tussen kindertijd en volwassenheid sinds de middeleeuwen geleidelijk groter geworden. Kinderen hadden meer en meer een afzonderlijke behandeling gekregen, beschermd tegen en afgeschermd van de wereld der volwassenen. De overgang van kindertijd naar volwassenheid was langereker geworden: de puberteit had zijn intrede gedaan (27).

In de arbeidersklasse was van een dergelijke uitgestelde volwassenheid omstreeks de eeuwwisseling nog nauwelijks sprake. Kinderen moesten merendeels op hun 12e jaar aan het werk, en hoewel sinds 1889 jongeren in fabrieken en werkplaatsen tot hun 16e jaar van bepaalde werkzaamheden waren vrijge-

steld, verschilde hun arbeidsdag niet veel van die van de ouderen. Meisjes gingen vaak op hun 12e jaar al "in een dienstje" voor dag en nacht en kwamen dan nog hoogstens een paar keer per week thuis. Ook winkelmeisjes waren soms intern. In kleine winkels leefden ze mee met het gezin van de patroon, in de grotere magazijnen hadden ze afzonderlijke eet-, zit- een slaapgelegenheden (28).

Wel werd de arbeid van kinderen jonger dan 12 jaar aan het eind van de 19e eeuw geleidelijk teruggedrongen en gingen de meeste kinderen in elk geval een paar jaar naar school. Na de invoering van de leerplicht en de daarbij behorende controle op schoolverzuim bleek echter dat nog steeds een groot aantal, vooral oudere kinderen de school verzuimde. Het verrichten van arbeid was hiervoor een belangrijke reden. Maar, zoals uit een in 1913 gehouden onderzoek bleek, ook grote aantallen kinderen die wel naar school gingen, deden buiten schooltijd allerlei soorten werk: helpen bij de huisarbeid van de ouders (tabak strippen, erwten lezen, zakken plakken e.d.), brood en melk bezorgen, was en kranten rondbrengen, sjouwwerkzaamheden, helpen bij kappers. De kinderen werkten voor en na schooltijd en tussen de middag. De werktijden varieerden van enkele tot tientallen uren per week, de verdiensten waren onveranderlijk laag (29).

Het aantal jongens dat werkzaamheden buitenshuis verrichtte lag ver boven dat van meisjes. Meisjes kregen echter al op heel jonge leeftijd een taak in het huishouden. Als de moeder buitenshuis werkte, rustte het huishouden vaak voor een groot deel op het oudste dochttertje, ook als die nog leerplichtig was. Maar ook als de moeder niet werkte, was er voor meisjes van alles te doen. "Bij onderzoek op school bleek dat alle meisjes, geen enkele uitgezonderd, vóór, tussen en na schooltijd huishoudelijke bezigheden verrichtten..." rapporteerde een onderwijzer in het in 1913 gehouden onderzoek naar kinderarbeid (30). En een ander, en hierin stond hij niet alleen: "En verder moeten de meisjes breien, breien, breien" (31). In de tachtiger jaren van de vorige eeuw bleek dat onder de kinderen die in aanmerking kwamen voor "uitzending naar buiten" veel meer meisjes dan jongens waren. Dit werd verklaard uit het feit dat meisjes

na schooltijd in de huishouding moesten helpen, terwijl jongens, als ze geen werk hadden, zo snel mogelijk de straat opgestuurd werden om te spelen (32). En in 1913 werd van meisjes gezegd: "Op elk vrij ogenblik van de kinderen wordt beslag gelegd. Vrij spelen, zoals de jongens, mogen ze niet" (33). Schoolverzuim van meisjes op wasdag en op zaterdag was opvallend hoog. Meisjes werden ook meer dan jongens thuis gehouden om op jongere broertjes en zusjes te passen.

Veel kinderen werden dus al op jonge leeftijd belast met "volwassen" verantwoordelijkheden. Bovendien werden ze van jongs af aan gekonfronteerd met de zorgen en problemen van de ouders. Er kón voor de kinderen ook weinig verborgen blijven, doordat de kleine huizen geen ruimtelijke scheiding toelieten.

Dit kon niet anders dan invloed hebben op het zelfbewustzijn van de kinderen. "Hoe jong ook, we voelden ons al bijna arbeider en we begrepen al een heleboel, ook al waren we maar een jaar of tien oud", schreef Imke Klaver in zijn herinneringen (34). Intrede in het arbeidsproces had het karakter van onvermijdelijkheid: er moest iets verdiend worden. "Op 12-jarige leeftijd verliet ik de school en moest meeverdienen voor het gezin" was een uitspraak die door het overgrote deel der arbeiders gedaan had kunnen zijn (35).

Hoewel ouders niet doelgericht toewerkten naar zelfstandigheid van hun kinderen, brachten zij het besef van de dwang van de armoedesituatie al vroeg op hun kinderen over. Arbeiderskinderen aanvaardden "volwassen" rollen op een leeftijd, waarop jongeren uit de burgerij nog als afhankelijke kinderen beschouwd werden. Wel waren deze volwassen rollen zelf aan sterke beperkingen en dwang onderworpen, en in dat opzicht kan men arbeiderskinderen dan ook moeilijk "zelfstandig" noemen. De aanvaarding van "volwassen" verantwoordelijkheden die behoorden bij de arbeidersrol werkte echter ook door in andere relaties; met name hadden arbeiderskinderen vroeger seksuele omgang en trouwden ze vroeger dan kinderen uit de middenklasse (36).

Aspiraties

"Met het verlaten der school (bedoeld wordt de lagere school, AdR) wordt 't kind in gedachten door de meeste ouders al meerderjarig verklaard, meenend dat 't nu klaar is, nu zelfstandig genoeg is om den kost te verdienen en 't leven in te gaan" (37). "Doorleren" was voor de meeste arbeiderskinderen niet weggelegd: ouders hadden de verdiensten van hun kinderen nodig en zagen het nut van verder onderwijs niet in. Onderwijzers die vervolgonderwijs voor goede leerlingen bepleitten, moesten nogal eens opboksen tegen de onwil van ouders hun kinderen te laten doorleren, ook als ze hun bijdrage in het gezinsinkomen wel konden missen.

Toch waren er ook ouders die hun kinderen graag een schoolopleiding wilden geven, maar door de financiële nood gedwongen hun kinderen van school af moesten halen. Een timmerman herinnert zich dat zijn vader "woest kwaad" en zijn moeder "droef berustend" was, toen bleek dat het gezin zijn verdiensten niet kon missen en hij van school af moest (38). Zodra kinderen niet meer leerplichtig waren, werd een baantje voor hen gezocht. Bij de keuze van het werk werd weinig of niet getoed op de wensen en mogelijkheden van het kind, of op het toekomstperspectief dat het gekozen beroep bood; de verdienste op dat moment gaf de doorslag. Jongeren wisselden dan ook vaak vele malen van baan en het uiteindelijke beroep was maar zelden een bewuste keuze.

We kunnen concluderen dat ouders tegenover hun kinderen weinig "prestatiegericht" waren in de zin waarin dit begrip doorgaans gehanteerd wordt. Zij stimuleerden hun kinderen niet tot prestaties die uitkwamen boven wat normaal was in hun milieu. Kinderen hoefden niet "iets te bereiken" door hun beroep, maar ze moesten in staat zijn zo vroeg mogelijk een bijdrage te leveren aan het gezinsinkomen. Hiertoe werd een lagere-school-opleiding voldoende geacht; van aspiraties tot het laten doorleren van kinderen gaf slechts een minderheid van de ouders blijk.

Gezag en gehoorzaamheid

De gezagsverhoudingen in de 19e eeuwse arbeidersgezinnen leken in belangrijke opzichten op die in andere maatschappelijke groeperingen. Kinderen waren in hoge mate onderworpen aan het gezag van de ouders, van wie de vader in de meeste gevallen de belangrijkste autoriteit was.

Het was voor arbeidersouders echter niet gemakkelijk het gezag over hun kinderen te handhaven. De kleine behuizing bracht moeders ertoe hun kinderen als het enigszins mogelijk was de straat op te sturen, zodat kinderen al op jonge leeftijd een groot deel van de dag aan hun toezicht onttrokken waren. Zolang de kinderen nog klein waren en in de buurt bleven, oefenden buurtgenoten nog enige controle op hen uit - en deze was sterker naarmate de buurt een meer homogene eenheid vormde. Maar als kinderen groter werden en verder van huis gingen, ontsnapten ze aan de controle van zowel ouders als buurtgenoten.

Hoewel bezorgdheid over het gedrag van jongeren op straat zeker niet nieuw was, nam het aantal klachten daarover aan het eind van de 19e eeuw voortdurend toe. Men was algemeen van mening dat kinderverwaarlozing en jeugdcriminaliteit ontstellende vormen had aangenomen. In de negentiger jaren van de vorige eeuw stonden per jaar zo'n 5000 kinderen van 10-16 jaar terecht wegens overtredingen en misdrijven; ongeveer de helft daarvan werd veroordeeld tot een gevangenisstraf (39).

Tijdgenoten zochten de oorzaak van "crimineel" gedrag in de verwaarlozing van kinderen door ouders met een slechte levenswandel: criminaliteit, dronkenschap, prostitutie. De rol van armoedige leefomstandigheden (kleine woningen, geen speelgelegenheid, lange werkdagen van de ouders) in het verlies van greep op de kinderen werd niet serieus onderkend. De oprichting van scholen voor "haveloze kinderen" in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht was een vroege poging om verwaarloosde kinderen van de straat te houden. Voor het toelaten van kinderen op deze scholen was echter toestemming van de ouders vereist, evenals - aanvankelijk - voor opname in inrichtingen. Alleen wetsovertreding kon leiden tot verplichte opname in inrichtingen.

Evenals de Leerplichtwet braken de Kinderwetten van 1901 met het beginsel van onaantastbaarheid van het ouderlijk gezag. Ontheffing van en ontzetting uit de ouderlijke macht maakten "beveiliging van de kinderen tegen de gevolgen van slecht levensgedrag der ouders of van grove verwaarlozing der ouderlijke plichten" mogelijk (40). Als rechtsgrond voor dit ingrijpen werd beschouwd "gemeenschapsbelang, dat eischt dat men zijn kinderen goed opvoedt, goed voorbereidt voor hun toekomstige plaats in het maatschappelijk bestel" (41). Naast onder-toezicht-stelling thuis en opname in gestichten of pleeggezinnen voorzagen de Kinderwetten in "opvoedende" strafmaatregelen voor kinderen wegens wetsovertreding, zoals verpleging in rijksopvoedingsgestichten en verblijf in tuchtcholen. De zorg voor de "verwaarloosde" en "verwilderde" jeugd die door de Kinderwetten mogelijk was geworden, kwam in belangrijke mate voort uit bezorgdheid om de toenemende jeugdcriminaliteit, die men als een bedreiging van de maatschappelijke orde zag.

Heel expliciet was dit ook het motief voor de oprichting van "Tehuizen voor schoolgaande kinderen" (42). Het initiatief hiertoe werd genomen door een aantal vrouwen uit de burgerij die zich zorgen maakte over het lot van kinderen voor wie verwaarlozing dreigde. Kinderen, waarvan de moeder werkte, ziek was of om andere redenen niet zelf voor hen kon zorgen, konden tussen de middag en na schooltijd tot 8 uur 's avonds in zo'n tehuis terecht. De lichamelijke verzorging kreeg veel aandacht (goed voedsel, netheid, zindelijkheid), maar daarnaast werd geprobeerd kinderen "gevoelig te maken voor "hogere" vormen van beschaving, tot de overtuiging dat het materiële niet het enige is, dat waard is voor te leven" (43). In 1916 waren er 10 dergelijke tehuizen in verschillende steden in ons land. Zij beoogden geen vervanging van het gezin, maar een aanvulling op het gezin te zijn. Daarnaast bestonden er soortgelijke tehuizen voor "criminele" en "moeilijk opvoedbare" schoolkinderen, gesticht door jonkvrouw Boddaert (44).

Al met al vormde de als "verwaarloosd" en "crimineel" bestempelde jeugd slechts een fractie van alle arbeiderskinderen. In de ogen van de burgers

die zich met het lot van arbeiderskinderen bezighielden, was dit echter de groep die de meeste aandacht verdiende. Hun situatie werd als uitvloeisel van het falend gezag van ouders over hun kinderen gezien, en om die reden beschouwde men het overnemen van een deel van het ouderlijk gezag door de staat als een passend middel tot bestrijding van het ongewenste gedrag.

Bezorgdheid om de "criminele" jeugd bestond echter ook bij arbeidersouders. De aanwezigheid van deze jongeren gaf gestalte aan hun angst dat ook zij niet zouden kunnen voorkomen dat hun kinderen het verkeerde pad opgingen, en daardoor de respectabiliteit van het gezin in gevaar zouden brengen.

Het bleek voor ouders überhaupt moeilijk controle over hun oudere kinderen te handhaven. Niet alleen in de huiselijke omstandigheden, maar ook in de economische positie van de jongeren lag een bedreiging van het gezag der ouders. Wanneer kinderen op hun twaalfde jaar gingen werken, was het normaal dat zij hun gehele loon thuis afdroegen en hoogstens een paar "snoepcenten" kregen. Naarmate ze ouder werden en meer gingen verdienen, werd hun bijdrage aan het gezinsinkomen groter. Dit was de periode waarin het gezin het financieel wat ruimer kreeg: een gezin met een aantal verdienende kinderen had het beter dan in de jaren daarvoor en zou het daarna ook nooit meer zo goed krijgen. Afdragen van het gehele loon in ruil voor voeding, kleding en wat zakgeld was de gebruikelijke gang van zaken. "Toen ik nog bij mijn ouders thuis was, moesten alle verdiensten worden afgegeven. 'Ik heb kinderen', zei mijn vader altijd, 'en geen kostgangers'" (45). Maar steeds vaker kwam het voor dat jongeren, die na hun 16e jaar relatief hoge lonen verdienden, een groot gedeelte van het loon zelf hielden en aan hun ouders "kostgeld" betaalden (46). De financiële afhankelijkheid van ouders van hun opgroeiende kinderen deed hen vaak toegeven, vooral wanneer jongeren dreigden het huis te verlaten en ergens anders in de kost te gaan. Hiertoe waren ook mogelijkheden, omdat veel arbeidersvrouwen met het houden van kostgangers iets probeerden bij te verdienen.

Ouders probeerden zich wel tegen deze ondermijning

van hun gezag te verzetten. Ze werden in hun tegenstand gesteund door leden van de burgerij, die de aantasting van het ouderlijk gezag en het verspillen van geld door jongeren met lede ogen aanzagen. Zo vroeg een lid van de Enquête-commissie aan een getuige: "Zijt gij niet van mening dat ene verhouding, waarbij jongelieden aan hunne ouders kostgeld betalen, overigens hun loon op zak houden en in het ouderlijk huis de baas spelen, hoogst treurig moet worden genoemd?". En het antwoord van de getuige-fabrikant luidde: "Ja, het is treurig en helaas waar" (47). Op een aantal fabrieken in Hengelo werd zelfs een gedeelte van het loon der ongehuwde jongeren ingehouden en gedeeltelijk op hún naam, gedeeltelijk op die van de vader vastgezet. Deze hulp werd door de vaders echter niet toegejuicht: ze wilden zelf baas blijven over het loon van hun kinderen. De gezagsverhoudingen in het gezin veranderden dus wanneer de kinderen gingen verdienen en een steeds belangrijker deel van het gezinsinkomen binnenbrachten. Vanuit die positie konden ze bepaalde rechten opeisen: meer en beter voedsel dan niet-kostwinners, drank en tabak, vrijheid na het werk. Van het laatste maakten ze gebruik door een groot deel van hun vrije tijd buiten het gezin door te brengen. 's Avonds kwamen ze in groepen bij elkaar, liepen wat rond op straat of gingen naar cafés en danshuizen. Leden van de burgerij die in aanraking kwamen met deze luidruchtige groepen arbeidersjongeren voelden zich geschokt, zowel door de onzedelijke taal die ze hoorden, als door de wijze van omgang tussen jongens en meisjes. Zij veroordeelden de ouders, die geen gezag meer over hun kinderen uitoefenden.

Ouders konden echter niet verhinderen dat hun opgroeiende kinderen zich aan hun gezag gingen onttrekken. Jongeren leverden een belangrijke bijdrage in het gezinsbudget en konden in ruil daarvoor een zekere mate van vrijheid en onafhankelijkheid opeisen.

Toch is het onjuist de verhouding tussen ouders en kinderen uitsluitend als een economische ruilrelatie op te vatten. Kinderen deden veel meer voor hun ouders dan gezien vanuit hun materieel eigenbelang strikt nodig was. Ze voelden zich verplicht bij te dragen in de gezinsinkomsten, de ouders bij te

staan staan in hun financiële zorgen, soms zelfs de taak van kostwinner geheel op zich te nemen.

Conclusie

Een van de dingen die direkt opvalt in bovenstaande beschrijving van het opvoedingspatroon in de arbeidersklasse rond 1900 is de grote overeenkomst met de opvoedingsstijl van arbeidersgezinnen in deze tijd. Veel van wat we in de voorgaande paragrafen aantreffen, vinden we - hoewel in andere termen - terug in recente literatuur over socialisatie van arbeiderskinderen. In talrijke onderzoekingen komt men vrijwel unaniem tot de conclusie dat arbeidersouders weinig georiënteerd zijn op de individuele karaktereigenschappen, op de bijzondere neigingen en behoeften van hun kinderen. Ouders passen de regels waaraan ze hun kinderen proberen te houden, niet zozeer aan de persoonlijkheid van het kind aan, maar houden voornamelijk rekening met diens leeftijd en sexe. Ouders doen weinig pogingen die regels tegenover hun kinderen te beredeneren en te beargumenteren, en werken veel met absoluut gestelde geboden en verboden. Het gedrag van kinderen wordt meer op de gevolgen dan op de bedoelingen ervan beoordeeld, en de regels worden nogal vaak afgedwongen door slaan en dreigen, en betrekkelijk weinig door overreding en door een beroep te doen op het geweten van de kinderen. Arbeidersouders blijken in deze onderzoeken minder dan middenklasse-ouders met hun kinderen te praten en te spelen, ze lezen minder vaak voor, antwoorden minder op vragen en ze leren hun kinderen minder cognitieve vaardigheden als klokkijken, tellen, kleuren onderscheiden e.d. Ook lijken ze hun kinderen minder tot prestaties te motiveren. Hoewel ze vaak wel de wens koesteren dat hun kinderen een goede schoolopleiding zullen krijgen en "iets zullen bereiken", zijn hun reële verwachtingen ten aanzien van de schoolcarrière van hun kinderen meestal niet hoog gespannen en kunnen ze hun kinderen bij het volgen van onderwijs niet de steun geven die middenklasse-kinderen doorgaans van hun ouders krijgen. Nog steeds doen arbeiderskinderen in het algemeen vroeger dan hun leeftijdgenoten uit de middenklasse intrede in het arbeidsproces en verwerven ze zich zo een relatief vroege zelfstandigheid als

"volwassene".

De overeenkomsten tussen de opvoedingsstijl rond de eeuwwisseling en nu treden in deze beschrijving duidelijk aan het licht. Natuurlijk zijn er ook grote verschillen aan te wijzen. In de situatie van de arbeidersklasse hebben zich in de loop van deze eeuw - en met name na de tweede wereldoorlog - belangrijke wijzigingen voltrokken. Arbeiders hebben het financieel aanmerkelijk beter gekregen: niet alleen zijn de lonen gestegen, maar ook is de dreiging van armoede bij ziekte en werkloosheid door de uitbreiding van sociale voorzieningen sterk verminderd. De materiële verzorging van kinderen is hierdoor minder een probleem geworden en in dit opzicht hebben zich dan ook opvallende veranderingen voorgedaan. Buiten deze materiële verzorging is er echter veel minder veranderd; ouders bleven in bepaalde opzichten vasthouden aan de opvoedingsmethoden die gevormd waren in een voorgaande periode.

Het merendeel der arbeiders leefde rond 1900 nog op de grens van de armoede. De materiële verzorging van kinderen was een zware opgave die veel tijd en energie in beslag nam, - aan doelbewuste niet-lichamelijke verzorging, aan gerichte "opvoeding", kwamen de meeste ouders nauwelijks toe. Maar ook kwam de gedachte dat kinderen andere dan materiële verzorging nodig zouden kunnen hebben bij hen zelden op; zoals al eerder gezegd, dachten zij niet in psychologische categorieën en waren ze onbekend met psychologische en pedagogische ideeën. In die zin was er - in de terminologie van Elias - sprake van een relatief geringe mate van civilisering (49).

De toenemende industrialisering van Nederland na 1880 vergrootte de afhankelijkheid tussen burgerij en arbeidersklasse, waardoor ook arbeiders tot "beschaafder" - beheerster en minder impulsief - gedrag gedrongen werden. Toch was voor hen de noodzaak tot beheersing van driften en emoties in de omgang met anderen nog vooral een kwestie van *Fremdzwang*: gehoorzaamheid werd geëist aan regels die door "hogere" groeperingen werden opgelegd. Psychologisch inzicht in eigen en andermans motieven tot handelen was hiervoor niet nodig; de kans dat arbeiders het gedrag van machtiger personen in

hun voordeel zouden kunnen beïnvloeden door zich als bijzonder vriendelijk, beschaafd, verstandig enz. voor te doen, was uitermate gering.

Dit had voor de omgang van arbeidersouders met hun kinderen tweeërlei gevolgen. Ten eerste werden, zoals gezegd, "immateriële" behoeften en mogelijkheden van kinderen niet onderkend en werd hun persoonlijkheidsvorming niet bewust gestimuleerd. Ten tweede werd in de opvoeding meer nadruk gelegd op de gehoorzaamheid aan regels van buitenaf - op *Fremdzwang* - dan op het leren dragen van verantwoordelijkheid voor zelf genomen beslissingen via het internaliseren van regels. Vroege "zelfstandigheid" van kinderen ging samen met een geringe prestatiemotivatie in de school- en beroepsfeer; arbeiderskinderen leerden zich al vroeg aanpassen aan de onvermijdelijke gang van zaken in hun milieu.

Met de zich wijzigende verhoudingen tussen burgerij en arbeidersklasse werden allerlei pogingen gedaan om het gedrag van arbeiders te veranderen in de richting van grotere regelmaat en beheerstheid, en deze hadden ook betrekking op hun opvoedingspraktijken. Dank zij de veranderende materiële omstandigheden konden deze pogingen enig resultaat hebben. Zuigelingen werden hygiënischer verzorgd en beter gevoed. Voldoende eten, kleding en speelgoed werden steeds minder een probleem. Ouders werden in toenemende mate "gezinsgericht" - zo gingen vaders zich meer met hun kinderen bemoeien - en hun aspiraties ten aanzien van de toekomst van hun kinderen werden hoger.

Toch liepen veranderingen in de opvoeding, zoals gezegd, niet parallel met de economische mogelijkheden. Hoewel de materiële verzorging van kinderen minder problemen ging opleveren, een vroege intrede in het arbeidsproces minder nodig werd en een langere schoolopleiding financieel beter haalbaar, bleven de opvoedingspraktijken de beperkingen van een vroegere periode weerspiegelen.

Sociologen die naar een verklaring zoeken voor de specifieke manier waarop arbeidersouders hun kinderen opvoeden, hebben tot nu toe weinig of geen belangstelling getoond voor de historische ontwikkeling van het opvoedingsgedrag. Soms stellen zij

zich tevreden met het aanwijzen van het verband tussen de economische positie van de ouders en hun opvoedingsstijl: alle opvoedingskenmerken zouden te verklaren zijn uit de huidige klassepositie van de ouders. Voorzover onderzoekers dit verband nader bestuderen, besteden ze vooral aandacht aan de beroepspositie van de vader. Zo heeft Kohn geprobeerd de specifieke kenmerken van de opvoedingsstijlen van de arbeiders- en de middenklasse te relateren aan de eisen waarmee volwassenen in hun beroep geconfronteerd worden. Middenklasse-ouders zouden in hun beroepsuitoefening en verdere levenssituatie meer het belang van zelfstandigheid, initiatief en eigen verantwoordelijkheid ervaren, arbeidersouders zouden vooral de noodzaak van gehoorzaamheid en conformiteit ondervinden. Het zijn deze waarden die beide groepen in hun opvoeding doorgeven (50).

Aan deze een soortgelijke theorieën kleven een aantal bezwaren. Ten eerste wordt te weinig aandacht geschonken aan andere dan beroepservaringen. Ervaringen buiten de directe werksfeer - in het gezin, met familie en vrienden, in de buurt, in verenigingen, in kontakten met overheidsinstanties -, maar ook ervaringen opgedaan in de eigen kindertijd zijn van belang voor de manier waarop beroepseisen doorwerken in het opvoedingsgedrag van ouders. Dit geldt voor vrouwen in nog sterkere mate dan voor mannen (51). Vrouwen, die een overheersend aandeel in de opvoeding hebben, worden immers op een andere en meestal meer indirecte manier dan mannen geconfronteerd met eisen die voortvloeien uit beroepspositie en werksituatie. Ze verwerken deze eisen vanuit hun eigen ervaringen binnen het gezin, vanuit de manier waarop ze de plaats van het gezin in de klassenstructuur ervaren, en niet in de laatste plaats vanuit de manier waarop zij zelf zijn opgevoed. De relatief geïsoleerde maatschappelijke positie van veel vrouwen leidt ertoe dat hun ervaringen minder sterk, minder snel en minder direkt gevormd worden door sociale veranderingen buiten het gezin, zodat gedragspatronen relatief langzaam veranderen.

Dit geldt zeker voor de opvoeding van kinderen. De meeste volwassenen worden pas met opvoedingsvraagstukken geconfronteerd als ze zelf kinderen krij-

gen. Ze modelleren hun omgang met hun kinderen dan vaak onbewust naar het enige voorbeeld dat ze uit direkte ervaring kennen: de manier waarop ze zelf zijn opgevoed. Opvoedingspraktijken maken deel uit van een opvoedingstraditie doordat ouders de ervaringen die ze zelf als kind opdeden, doorgeven aan hun kinderen. Het belang van jeugdervaringen voor later opvoedingsgedrag is zo groot, dat opvoedingspatronen zich niet automatisch en in dezelfde mate wijzigen met de economische omstandigheden waaronder opeenvolgende generaties leven.

In dit artikel heb ik proberen aan te tonen dat de gangbare opvoedingsstijl van arbeiders nu nog sterke overeenkomsten vertoont met die van arbeiders rond 1900, ondanks belangrijke veranderingen die zich in hun situatie hebben voorgedaan. Het is niet voldoende om ter verklaring van de specifieke socialisatiekenmerken van arbeidersgezinnen alleen hun huidige beroepspositie of klassepositie in ogenschouw te nemen. In de manier waarop ouders nu met hun kinderen omgaan, komt een taai voortlevende opvoedingstraditie naar voren, waarvan de wordingsgeschiedenis vele tientallen jaren teruggaat.

Noten

1. De scheiding tussen arbeidersklasse en middenklasse zal in dit artikel samenvallen met de scheiding tussen handarbeiders en hoofdarbeiders. Ik ben me bewust van de bezwaren die hieraan kleven, maar gebruik deze tweedeling onder meer, omdat deze in veel socialisatieliteratuur gehanteerd wordt.
2. De Regt, *Arbeidersgezinnen en industrialisatie*.
3. Jonkers, p. 79; p. 88.
4. Zie voor onderzoek naar de oorzaken van de hoge kindsterfte en naar milieu-verschillen daarin: Jonkers; Vliegen; Saltet en Falkenberg; het rapport Sterfte i.v.m. voedingswijze en sociale omstandigheden; Verdoorn, p. 56-61.
5. *Onderzoek naar de Fabrieksarbeid der gehuwde vrouw in Nederland*, p. 19.
6. Idem, p. 170-173.
7. Verdoorn, p. 237-241.
8. *Enquête 1890, Eerste afdeling, Verslag en Bijlagen*.
9. Idem, p. 85.

10. Idem, p. 89.
11. Idem, p. 562.
12. Idem, p. 195.
13. Schotting en Spiekman, p. 24.
14. Idem, p. 82.
15. Enquête 1890, Eerste afdeling, p. 626.
16. Ariès beschrijft eenzelfde soort emotionele afstandelijkheid bij ouders in de 17e eeuwse burgerij. Hij verklaart deze distantie uit de hoge kindersterfte. "People could not allow themselves to become too attached to something that was regarded as a probable loss" (p. 38). Zie ook Shorter (p. 168-205) over wat hij noemt de onverschilligheid van ouders tegenover hun kinderen in voor-industriële Westeuropese samenlevingen.
17. Het rapport Kindervoeding en -kleding geeft een uitgebreid overzicht van de ontwikkeling van het beleid van gemeenten t.a.v. de verstrekking van voeding en kleding tot 1911, en van de situatie tot 1913 zoals die uit het onderzoek onder onderwijzers naar voren komt.
18. Bruinwold Riedel, p. 157.
19. Kindervoeding en -kleding, p. 8; vergelijk de opvatting van Ida Heyermans (p. 30-68) die meende dat de school steeds meer taken van het arbeidersgezin zou moeten overnemen: niet alleen de intellectuele vorming en de materiële verzorging, maar ook de koesterende functie en de zedelijke opvoeding.
20. Het onderscheid tussen materiële en niet-materiële verzorging is problematisch en de termen zijn niet erg gelukkig. Hoewel de grens tussen beide niet scherp te trekken is, hanteer ik deze termen omdat voor de door mij beschreven aspecten van opvoedingsgedrag - die toch wel van elkaar onderscheiden moeten worden - moeilijk andere woorden te vinden zijn.
21. Gunning, *Over de opvoeding in het huisgezin*.
22. Wibaut-Berdenis van Berlekom, p. 3.
23. Zie naast het boek van Mathilde Wibaut "geschreven voor de moeders der arbeiderskinderen", bijv. H. Schulz, *De moeder als opvoedster. Kleine bijdrage voor de praktijk van de proletarische opvoeding in huis*.
24. De Visser, p. 17.
25. Thijssen, p. 250.
26. Wibaut-Berdenis van Berlekom, p. 40.
27. Zie voor een beschrijving van deze ontwikkeling o.a. Ph. Ariès, *Centuries of childhood* en Lea Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden*.
28. De Arbeid van vrouwen en meisjes in het winkelbedrijf, p. 38.

29. In opdracht van het Congres voor Kinderbescherming werd via onderwijzersbonden een enquête gehouden onder onderwijzers naar de kinderarbeid bij schoolkinderen. Het verslag daarvan verscheen in 1913 onder de titel *Kinderarbeid in Nederland en in het buitenland*.
30. Kinderarbeid in Nederland, p. 197.
31. Idem, p. 195.
32. Mercier, p. 232.
33. Kinderarbeid in Nederland, p. 270.
34. Klaver, p. 109.
35. Ankersmit, p. 2.
36. Ook hier kan verwezen worden naar het werk van Ariès. Van een "uitgestelde volwassenheid" was in de arbeidersklasse rond 1900 nog geen sprake.
37. Muller-Lulofs, p. 14.
38. Ankersmit, p. 89.
39. Overwater, p. 36-45.
40. Idem, p. 37.
41. Idem, p. 38.
42. Zie Muller-Lulofs, *Wat bedoelen onze kindertehuizen?*
43. Idem, p. 27.
44. Muller-Lulofs noemt het doel van de Boddaert-huizen het *bestrijden* van reeds aanwezige criminaliteit; de Tehuizen voor schoolgaande kinderen proberen daarentegen criminaliteit te *voorkomen*.
45. Mol, p. 25.
46. In de Enquête van 1890 kwam dit probleem vele malen ter sprake.
47. Enquête 1890, Tweede afdeling, deel 1, p. 534.
48. J. en E. Newson noemen de veel geringere mate van "'childcentredness' - the parents' recognition of the child's status as an individual with rights and feelings that are worth of respect" - (p. 287) bij arbeidersouders als belangrijkste klasseverschil. Zie voor samenvattingen van de socialisatieliteratuur bijv. Matthijsen; Meijnen. Op het gangbare onderzoek naar "milieuspecifieke socialisatie" is veel kritiek mogelijk. Het overgrote deel is gebaseerd op enquêtes, in het gunstigste geval op langere interviews met ouders, meestal de moeder. Direkte observatie van de omgang van ouders met kinderen ontbreekt vrijwel geheel, zodat we in feite alleen iets weten over opvattingen over opvoeding in verschillende milieus. Bovendien worden de opvoedingskenmerken nogal eens beschreven in normatieve termen, die de middenklasse-waarden van de onderzoekers weerspiegelen.

49. Elias (p. 369-397) ziet toenemende "psychologisering" - een precieze waarneming van de motieven van anderen en meer inzicht in eigen gedrag als een onderdeel van het civilisatieproces.
50. M.L. Kohn, *Class and conformity*.
51. Aan het verschil in ervaringen tussen mannen en vrouwen is weinig aandacht besteed. Kohn (p. XI) meent dat het niet betrekken van vrouwen in een van zijn onderzoeken naar de relatie tussen beroep en opvoedingswaarden geen groot verlies is, omdat uit zijn andere studies zou blijken dat het verband tussen klassen en opvoedingswaarden en -praktijken voor mannen en vrouwen sterk overeenkomt. Om dit verband echter te kunnen interpreteren, zal men toch sterk rekening moeten houden met sexeverschillen in ervaring.

Literatuur

- J.F. Ankersmit, *Arbeiderslevens*, Amsterdam, z.j.
- *De Arbeid van vrouwen en meisjes in het winkelbedrijf*, Den Haag, 1915.
- Ph. Ariès, *Centuries of childhood*, New York, 1965 (oorspr. L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime, Parijs, 1960).
- J. Bruinwold Riedel, *Voeding en kleding aan schoolgaande kinderen*, Amsterdam, 1903.
- L. Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, Meppel, 1975.
- N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation, Bnd. II*, Bern/München, 1969 (1930).
- *Enquête 1890*, gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, eerste en derde afdeling.
- J.H. Gunning, *Over de opvoeding in het huisgezin*, Amsterdam, 1903.
- I. Heyermans, *Kinderen, scholen en wetten*, Amsterdam, 1899.
- E.J. Jonkers, *Beschouwingen over de oorzaken der grote kindersterfte*, Groningen, 1903.
- *Kinderarbeid in Nederland en in het buitenland*, Amsterdam, 1913.
- *Kindervoeding en -kleding in Nederland en in het buitenland*, Amsterdam, 191 .
- I. Klaver, *Herinneringen van een friese landarbeider*, Nijmegen, 1974.
- M.L. Kohn, *Class and conformity*, Homewood (Ill.), 1969.

- M.A.J.M. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, Deventer, 1972.
- G.W. Meijnen, *Maatschappelijke achtergronden van intellectuele ontwikkeling*, Groningen, 1977.
- H. Mercier, *Over arbeiderswoningen*, Haarlem, z.j.
- H. Mol, *Memoires van een havenarbeider*, Rotterdam, z.j.
- M.G. Mulder-Lulofs, *Wat bedoelen onze kindertuinen?* Haarlem, 1916.
- J. en E. Newson, *Seven years old in the home environment*, London, 1976.
- *Onderzoek naar de fabrieksarbeid der gehuwde vrouw in Nederland*, Den Haag, 1911.
- J. Overwater, "De Kinderwetten", in: *De eerste kwart eeuw der kindertuinen*, Leiden, 1930, p. 36-45.
- A. de Regt, "Arbeidersgezinnen en industrialisatie: ontwikkelingen in Nederland 1880-1918", in: *Amsterdams Socio-logisch Tijdschrift*, jrg. 4, nr. 1.
- R.H. Saltet, Ph. Falkenberg, *Kindersterfte in Nederland in de jaren 1881-1905*, Amsterdam, 1907.
- L. Schotting, H. Spiekman, *Arm Rotterdam, hoe het woont, hoe het leeft*, Rotterdam, 1903.
- H. Schulz, *De moeder als opvoedster*, Amsterdam, 1908.
- E. Shorter, *The making of the modern family*, New York, 1975.
- *Sterfte*, i.v.m. voedingswijze en sociale omstandigheden onder kinderen beneden het jaar in 1908 geboren te 's-Gravenhage en Scheveningen, 's-Gravenhage, 1912.
- T. Thijssen, *In de ochtend van het leven*, Bussem, 1941.
- J.A. Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling*, Utrecht, 1965.
- L. de Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, Amsterdam, 1931.
- W.H. Vliegen, "Sterfte-statistiek", in: *De Nieuwe Tijd*, jrg. 4, 1899/1900, pp. 27-35.
- M. Wibaut-Berdenis van Berlekom, *Het boek en het volks-kind*, Rotterdam, 1907.